

В.М.Матях (Київ)

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII ст.**

(стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії)*

Вже з 40-х рр. почався відхід у небуття концепції міждержавного характеру відносин України з Росією, що закріплювався "Переяславськими статтями". Натомість дедалі чільніше місце посідає концепція, згідно з якою договором 1654 р. регламентувалися саме відносини між "двома народами-братами", що остаточно утвердилася в історіографії в 50-х рр. І хоча М. Петровський у своїх працях все-таки продовжував вбачати в утвореному договором союзу двох країн лише приєднання України до Росії на правах "феодальної васальної залежності", а сам цей факт сприймав через призму теорії "найменшого зла" для козацької держави³⁹, а М. Подорожний трактував Переяславський акт як "входження України до складу Російської монархії"⁴⁰, з кінця 40-х рр. в історичних працях набула поширення концепція "возз'єднання в єдиній державі двох братніх народів", яка фактично унеможливила будь-яку полеміку з цього приводу. В акті "возз'єднання" України з Росією дослідники почали вбачати "торжество історичної справедливості", могутній поштовх для політичного, економічного та культурного розвитку й створення української народності⁴¹. Більше того, в кінці 70-х - середини 80-х рр. введення у науковий обіг терміна "возз'єднання" було оцінено українською радянською історіографією як "велике досягнення ряду праць другої половини 40-х - першої третини 50-х рр."⁴², а історичне його значення "для дальшої долі українського народу полягало передусім у тому, що Україна, ставши складовою частиною Російської держави, була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і загарбання султанською Туреччиною"⁴³.

Відповідно змінювалось і трактування сутності тогочасних українсько-російських відносин. Так, якщо у ґрунтовній монографії Ф.Шевченка, що побачила світ у 1959 р., економічні й політичні зв'язки України з Росією все ще розглядалися з огляду на їхнє значення для долі української державності⁴⁴, то у спеціальній розвідці О. Касименка, яка вийшла друком у середині 60-х рр., державотворчий аспект уже відсутній повністю⁴⁵.

Зміна поглядів на характер українсько-російських відносин у другій половині XVII-XVIII ст. торкнулася не лише політичної, а й інших сфер тогочасного суспільного та культурно-духовного життя України. Для ілюстрації наведемо одну характерну цитату щодо перспектив економічного і культурного розвитку українського народу у складі Російської імперії. І хоча взято її не з наукової праці, а з виступу українського партійного лідера з нагоди відзначення 325-ї річниці козацької ради в Переяславі, зміст її якнайповніше віддзеркалює тогочасний історіографічний стан навколо важливої наукової проблеми. "Економічні зв'язки з Росією, - наголошувалось у виступі, - втягнення українських земель до всеросійського ринку сприяли розвитку виробничих сил України. Возз'єднання з Росією відкрило українському народові шлях до справжнього відродження, сприяло його прилученню до висот російської культури і суспільної думки... Приклад України, що відстояла своє національне існування, возз'єднавшись з Російською державою, відкрив перспективи для спасіння інших народів, над якими нависла загроза іноземного поневолення"⁴⁶. Саме з такого ракурсу оцінювалися політичні, економічні і культурні зв'язки на сторінках наукової продукції, зокрема, в колективній

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

монографії "Дружба и братство украинского и русского народов"⁴⁷, директивному документальному збірнику⁴⁸, в інших працях загального і спеціального спрямування⁴⁹.

Таким чином, у радянській історіографії міцно (і здавалося б назавжди) утверджувалася офіційна доктрина трактування розвитку українського історичного процесу другої половини XVII і наступних століть, а водночас й історії інших національних меншин багатонаціональної держави - спочатку Російської імперії, а згодом - Союзу Радянських Соціалістичних Республік, самостійне історичне існування яких не мислилося поза добровільним визнанням зверхності й месійного призначення "старшого брата" в усіх виявах суспільно-політичного та духовно-культурного життя. На догоду їй ігнорувалися висновки наукових праць попередників, замовчувались історичні реалії, підтасовувалися дані джерел. У такій загальній атмосфері намагання окремих істориків у своїй науковій праці відійти від штучно нав'язаної схеми трактування національного історичного процесу і наблизитися до адекватного відображення реалій минулого фактично залишалися поодинокими. На жаль, помітних наслідків (окрім хіба що для самого вченого) не мала й спроба М. Брайчевського привернути увагу до необхідності критичного переосмислення впроваджених в історичну науку ідеологічних штампів⁵⁰. Розгляд всього спектра українсько-російських взаємовідносин проводився переважно в контексті доведення "історичних коренів дружби і єднання українського народу з братнім російським народом"⁵¹, спільності інтересів у боротьбі з іноземними поневолювачами⁵² та внутрішнім соціальним гнобленням трудящих низів з боку класів-експлуататорів⁵³.

Разом з тим не можна скидати з рахунку того позитивного внеску, що був зроблений ученими 50-80-х рр. у конкретно-історичне наповнення змісту і спрямованості окремих аспектів українсько-російських взаємовідносин. Насамперед це стосується підготовки до друку корпусу документів, які проливають світло на перебіг стосунків між Україною і Росією; студій, в яких досліджуються їх окремі вияви, як-то українсько-російські дипломатичні відносини в роки Визвольної війни⁵⁴, внесок культурно-наукових установ України й Росії у взаємозбагачення культурно-духовного розвитку цих та інших слов'янських народів⁵⁵, зокрема окремих галузей науки і мистецтва⁵⁶ тощо. Однак загальна тенденційність та упередженість у підходах до висвітлення українсько-російських взаємин змушує сьогодні сприймати окремі положення й висновки цих розробок з певними застереженнями.

Черговий перелом у дослідженні українсько-російських відносин другої половини XVII-XVIII ст. розпочався в українській історіографії на зламі 80-90-х рр. минулого століття, що стало можливим завдяки сприятливому збігові цілого ряду факторів, на чільне місце серед яких вийшли поступове звільнення наукової сфери від ідеологічного тиску з боку державно-політичних структур, прихід у науку молодих, ідеологічно незаангажованих дослідницьких кадрів, становлення (з кінця 80-х рр.) нової державницької школи у вітчизняній медієвістиці, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників, унезалежнення національного державного організму в серпні 1991 р., а відповідно - повернення історичної науки в Україні на національний ґрунт.

Трохи більше ніж за десять років науковцями академічного напрямку (наукові інтереси представників так зв. українського постмодернізму перебувають дещо в інших площинах⁵⁷, зокрема, останні досить скептично сприймають історичну ретроспекцію національної державотворчості та потенційні можливості вітчизняних дослідників пізнати і відтворити адекватно історичним реаліям український цивілізаційний процес⁵⁸) опрацьовано й введено до наукового обігу значний пласт фактичного матеріалу, користування яким через ряд обставин було неможливим на попередніх етапах, порушено й

досліджено ряд важливих проблем з історії українського державотворення⁵⁹. Головним результатом напрацювання істориків у цій царині стало утвердження як історіографічно визнаного факту існування на етнічно українських теренах за козацької доби національної історії державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях і - як наслідок цього - з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі на зламі середньовіччя й нового часу.

Своєрідним кодом для розв'язання багатьох питань існування Української козацької держави в другій половині XVII-XVIII ст., зокрема розвитку тогочасних українсько-російських відносин, стала розробка нової концепції Національно-визвольної війни (1992)⁶⁰, а згодом (друга половина 90-х рр.) Української національної революції XVII ст.⁶¹ Хоча авторами цих концепцій і висловлювалося певне занепокоєння з приводу того, що вони не стали предметом очікуваного обговорення науковим загалом⁶², чи, навпаки, були оцінені окремими колегами з позицій, не зовсім суголосних з толерантністю наукового дискурсу⁶³, час довів їх життєздатність шляхом упровадження та поглиблення основних положень у дослідженнях інших науковців.

У чому ж полягає суть згаданих концепцій? Насамперед зазначимо, що В.Смолю та В.Степанкову вдалося не лише подолати нав'язаний українській історичній науці у 50-80-х рр. XX ст. стереотип щодо оцінки сутності й основного змісту політичних подій в Україні у XVII ст., але й, спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документального матеріалу, аргументовано довести: національно-визвольну епопею, що точилася на українських землях з кінця 40-х до середини 80-х рр. XVII ст., не слід зводити до спрощеної схеми "загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією", оскільки вона "започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави"⁶⁴, а отже, й не може бути завершеною 1654 р., оскільки "підписання договору з Москвою не було для Б.Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою"⁶⁵. Відповідно січнево-березневі події 1654 р. можуть бути оцінені лише як заключний акорд одного з етапів першого (січень 1648 - липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, під час якої відбувався "активний пошук українським урядом шляхів виходу з фатальної геополітичної ситуації"⁶⁶, що склалася навколо України у 1652-1653 рр.

Натомість як граничний авторами пропонується 1676 р. - час завершення кількарічного процесу "руйнування державних інституцій у Правобережній Україні"⁶⁷. Разом з тим, хоча в результаті Української революції XVII ст. українській нації і не вдалося створити незалежну державу "в етнічних межах України", частина такого національного державного утворення "у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х рр. XVIII ст.", а сформульована у ході революційних подій національна державна ідея "стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність"⁶⁸, "потужним імпульсом для розвитку zdeформованої й придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави"⁶⁹.

Переглянувши сутність, типологію, хронологічні межі, періодизацію, роль і місце Визвольної війни в історії України та Європи, класифікувавши її як Українську національну революцію XVII ст., науковці запропонували і свою схему розвитку у другій половині XVII-XVIII ст. українсько-російських відносин. Згідно з нею акценти з штампом спільності історичного минулого обох "єдинокровних народів", чим обумовлювався основний сенс національно-визвольних змагань в Україні у середині XVII ст. як боротьби

за їх об'єднання, переміщувались у площину національної державотворчості, реалізації на практиці основоположних засад української державної ідеї та програми незалежності власної держави. Це дало змогу дослідникам перейти від доведення "месійної" ролі Російської держави щодо національних меншин, зокрема українців, на позиції розгляду характеру цих взаємовідносин у контексті практичної реалізації механізмів імперської доктрини поглинання українських земель, заснованої на "концепції безперервної спадкоємності Рюриковичів", "патримоніального права московських володарів на всі "руські землі"⁷⁰.

Свого дальшого теоретичного розвитку й конкретного наповнення ця схема набула у циклі праць як авторів згаданої концепції, так й інших представників новітньої української історіографії. Зокрема дослідники намагалися не лише простежити магістральну лінію розвитку українсько-російських відносин у другій половині XVII-XVIII ст., а й проникнути в їх суть, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах⁷¹. Так, з'ясовуючи місце московського напрямку в політичних планах Б.Хмельницького, науковці наголошували на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливості її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо неї на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо⁷².

Разом з тим увагу було звернуто на необхідність переосмислення місця січневої Переяславської ради 1654 р. в історичній долі України та реакції на цю подію тогочасного українського суспільства⁷³, вироблення комплексних підходів до з'ясування характеру, обумовленого договірними статтями союзу між Українською і Російською державами, розгляду кола "проблем, що характеризують хід реалізації досягнутих обома сторонами домовленостей" та "перспектив розвитку України як незалежної держави у наступні після 1654 р. десятиліття і століття"⁷⁴.

Варто підкреслити, що останнім часом намітилася чітка тенденція до розмежування двох штучно споріднених на попередніх етапах понять - лютево-березневих переговорів 1654 р. між українською і російською сторонами як історично утворених реалій, репрезентованих на найвищому міждержавному рівні, та політичного міфу про Переяслав 1654 р., нав'язаного Україні ззовні з метою формування певних суспільних настроїв⁷⁵. Разом з тим багатовікова живучість цього міфу як засобу для маніпулювання суспільною свідомістю вже сама по собі становить цікаву для наукового студіювання проблему.

Сподіваємося, що нові акценти в дослідження ролі й місця подій 1654 р. в історичній долі не лише України, а й Європи загалом, та характеру обумовлених ними українсько-російських взаємин внесе щойно запропонована теорія полівасалітетності щодо пояснення механізмів реалізації на міждержавному рівні поширеної за середньовіччя практики сюзеренно-васальних стосунків⁷⁶ впроваджена у науковий обіг Т.Чухлібом на підставі скрупульозного вивчення українських урядів у контексті пануючих тенденцій тогочасної європейської зовнішньополітичної практики. Як на основні вияви цього явища історик вказує на поступову трансформацію сюзеренно-васальних угод у міждержавно-політичні договори з неодмінною фіксацією всієї сукупності взаємних прав і обов'язків сторін, наявність формули "монарх - правитель держави-васала" як основної правової форми "класичної" васальної залежності, утвердження в міждержавних стосунках XVI-XVII ст. тверезого політичного розрахунку тощо⁷⁷. Зокрема, як приклад васально-сюзеренних відносин дослідник називає політичну модель Польсько-Литовської держави

після 1569 р. За його переконанням, типово полівасалітетним характером відзначалася й зовнішньополітична модель поведінки, вироблена урядом Б. Хмельницького з метою утвердження в європейських міжнародних відносинах суб'єктності новоутвореної козацької держави⁷⁸. Більш детально свої погляди автор розвиває у ґрунтовній монографії, яка щойно вийшла у світ⁷⁹.

Своє бачення лінії розвитку політичних відносин між Україною і Росією запропонував у ряді праць В.М. Горобець. Зокрема він розцінює другу половину XVII - початок XVIII ст. як "суперечливий і неоднозначний етап в історії українсько-російських відносин", на якому, принаймні до середини 1700 р., Українська козацька держава виступала *de jure* як повноправний партнер свого північного сусіда⁸⁰. Однак концептуальні розбіжності урядів обох держав у поглядах на перспективи та характер українсько-російського союзу від самого початку обумовили суперечливий, а підчас і конфронтаційний перебіг українсько-російських міждержавних контактів, які вже на середину 1657 р. набули "вкрай небезпечного характеру"⁸¹, а після смерті українського володаря призвели до формування нового курсу Москви щодо України, результатом чого стало виведення двосторонніх відносин із площини "держава - держава" у площину "держава (з російського боку) - суспільство (з боку українського)". В монографії "Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації" автор поглибив деякі важливі для розуміння трансформацій у розвитку політичних взаємин двох сусідніх держав аспекти, зокрема зупинився на місці Переяславсько-Московського договору в структурі регіональної рівноваги Центрально-Східної Європи, створенні біполярної віленсько-раднотської зовнішньополітичної моделі 1656 р. з її наслідками для української державності, українсько-російських суперечностей навколо проблеми політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі та збереження козацької займанщини на білоруських землях тощо⁸².

Особливу увагу дослідник зосередив на проблемах розвитку українського державотворчого процесу за часів правління Петра I. Використавши ґрунтовну джерельну базу, він показав згубний характер нововведень російського уряду для долі української державності, визначив петровську добу як новий етап у розвитку українсько-російських взаємин, "зміна якості" в яких зумовлювалася "насамперед формуванням у вищих політичних колах Росії імперської доктрини"⁸³, а "договірний принцип" із заснуванням Першої Малоросійської колегії "стає надбанням історії"⁸⁴. З цього моменту, на думку історика, почалися відверто інкорпораційні змагання російського царату, спрямовані на повну ліквідацію української автономії⁸⁵.

Окремі аспекти наслідків асиміляційної політики урядових структур Російської імперії в соціальній і політичній сферах та реформаційна діяльність останнього українського гетьмана К. Розумовського, спрямована на зміцнення автономістичних позицій України, розглядаються в монографії О.Путра⁸⁶. На негативну роль імперського уряду в державотворчих процесах в Україні звернули увагу О.Гуржій та Т.Чухліб⁸⁷. В.Козирев спробував розглянути місце Південної України у внутрішньополітичній доктрині Російської держави⁸⁸. Питанням дипломатичних стосунків Української козацької держави другої половини XVII - початку XVIII ст. та правничо-конституційного забезпечення її суб'єктності на міжнародній арені присвячені дослідження Я.Федорука⁸⁹, П.Гоя⁹⁰, О.Кресіна⁹¹.

Характер українсько-російських відносин на заключному етапі існування Української держави спробував проаналізувати О.Струкевич. Він розглянув різні аспекти політико-адміністративних заходів уряду Катерини II, спрямованих на підпорядкування політичної системи Лівобережної України загальноімперським нормам. Акт ліквідації гетьманської форми правління

історик оцінив "як шлях розв'язання конфлікту між політичним розвитком України" та імперським урядовим курсом щодо неї. На його думку, повною асиміляцією Гетьманщини завершилося "майже 130-річне протистояння" двох суспільно-політичних систем⁹².

Оригінальним є авторський погляд на таку визначну пам'ятку української суспільно-політичної думки XVIII ст., як "Прошение малороссийского шляхетства", яке, за твердженням історика, "є не чим іншим, як текстом пропонованих Катерині II нових договірних статей про міждержавні взаємини України і Росії"⁹³. Як основний аргумент на користь такого припущення використано не лише змістове наповнення документа, а і його зовнішня ідентичність з виробленою українською політичною практикою, формою юридичного закріплення міждержавних домовленостей українських гетьманів з російським царатом.

Проаналізувавши заходи політичного курсу російського уряду в українському питанні в 50-х - на початку 60-х рр. XVIII ст. та розглянувши основні форми його практичної реалізації, автор дійшов висновку, що в означений час "називав черговий конфлікт між напрямками політичного розвитку України-Гетьманщини" та планами стосовно неї імперського центру, який розглядав "Гетьманщину як ще недостатньо інкорпоровану до політичного тіла імперії провінцію, а в майбутньому - територію"⁹⁴.

Важливим джерелом для всебічного вивчення українсько-російських стосунків на зламі XVII-XVIII ст., на наш погляд, є публікація добірок документів, зокрема листування гетьмана І.Мазепи⁹⁵ переважно з питань зовнішньополітичної орієнтації Української держави в контексті політичних інтересів московського уряду, геополітики, соціальних, економічних, релігійних, побутових аспектів тощо. В ґрунтовній передмові до збірки, що, по суті, становить собою осібне монографічне дослідження, упорядник добірки В.Станіславський торкається багатьох сторін тогочасних українсько-російських політичних взаємовпливів, окреслює основні їх напрями, намагається простежити наслідки останніх для долі Української держави, розкриває механізм тактики українського гетьмана, застосовуваної ним у стосунках з російською урядовою адміністрацією щодо позитивного вирішення тих чи інших українських справ.

Ретроспективний підхід до з'ясування стану висвітлення в історіографії проблеми розвитку українсько-російських стосунків у другій половині XVII-XVIII ст. свідчить про те, що на різних історіографічних відрізках часу найбільшою популярністю у науковців користувалася проблематика, пов'язана з дослідженням їхнього політичного зрізу, хоча і тут спостерігається значна тематична диспропорційність, мають місце помітні хронологічні лакуни. З певністю можна говорити, що на сьогодні вироблено лише головну лінію у вивченні українсько-російських дипломатичних і політичних відносин, започатковано підходи до з'ясування ролі російського фактора в руйнації української державності та засад суспільного устрою, а також деформації національної соціальної системи, робляться лише перші кроки щодо визначення його місця в дезорганізації суспільно-політичного життя на ментально-свідомісному рівні, в першу чергу свідомості політичної. У зв'язку з цим актуалізується необхідність наукової розробки такого важливого аспекту українсько-російських відносин, як формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина і навпаки - оформлення образу росіянина в уявленні українського народу. На порядок денний виступають проблеми співставлення політичних культур двох сусідніх народів, притаманних їм особливостей національних характерів, суспільно-політичних цінностей. У той же час не варто забувати, що усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей українського суспільства під час перебування України під про-

текцією Російської держави навряд чи можливе без урахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян.

Разом з тим слід пам'ятати, що поряд з політичним існують економічний та духовно-культурний зрізи проблеми, які також потребують комплексного й систематичного дослідження. При структуралізації українсько-російських відносин не варто обмежуватися лише реконструкцією їх на міжнародному, державному та елітарному рівнях. Не менш важливо з'ясувати перебіг їхньої взаємодії на рівні обивательському, рівні повсякденного буття пересічного українця й росіянина.

Останнє зауваження. До сьогодні майже в усіх дослідженнях характер і спрямованість розвитку українсько-російських відносин розглядаються переважно в координатах їх впливу на суспільно-політичну еволюцію України. Але не менш важливим і цікавим було б подивитися на проблему через призму тих трансформацій, що відбувалися під їх впливом у внутрішньому житті та формуванні зовнішньополітичних проектів країни-протектора, в їхній екстраполяції на європейський цивілізаційний процес.

³Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654)//Нариси з історії України.- К.,1940. - Вип. IV; Його ж. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. Приєднання України до Росії. - К., 1948.

⁴Подорожний А. Визвольна війна українського народу (1648-1654). - К., 1940. - С.76.

⁵Сергієнко Г.Я. Великий історичний акт. - К., 1978. - С.20-21, 22; Стецюк К. Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією. - К., 1953. - С.22; та ін.

⁶Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. - К., 1986. - С.151.

⁷Сергієнко Г.Я. Великий історичний акт. - С.21.

⁸Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. -К., 1959.

⁹Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648- початку 1651 р.- К., 1965.

¹⁰Щербицький В. Велика сила братерського єднання/Комуніст. - 1971. - № 1. - С.27.

¹¹Дружба и братство русского и украинского народов. - К., 1982. - Т.1.

¹²Навеки вместе. Материалы и документы о праздновании 325-летия воссоединения Украины с Россией. - К., 1979.

¹³Гудзий Н.К. Культурные связи украинского и русского народов до конца XVIII ве-ка//Ученые записки Саратовского университета им. Н.Г.Чернышевского. - 1957. - Т.56; Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII-XVIII вв.). - К., 1978; Російсько-українські мистецькі зв'язки. - К., 1955; та ін.

¹⁴Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. - 1991. - № 6.

¹⁵Дядиченко В., Стецюк Е. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. - К., 1954; Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. - К., 1954; Козаченко А.И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. - М., 1954; та ін.

¹⁶Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - К., 1957; Гуслистий К.Г. Коліївщина (історичний нарис). - К., 1947; Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789-1793). - К., 1950; Ло-ла О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-40 рр. XVIII ст. - К., 1965; Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. - К., 1956; Мельникова И.Н. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в. и Украина/Ученые записки Института славяноведения. - М., 1948 - Т.1; та ін.

¹⁷Дядиченко В.А. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII-XVIII вв. - К., 1954; Лещенко М.Н., Олійник Л.В. Славна сторінка народної боротьби (До 200-річчя Селянської війни під проводом О.І.Пугачова). - К., 1974; Рознер И.Г. Казачество в Крестьянской войне 1773-1775 гг. - Львов, 1966; Стецюк К. Вплив повстання Степана Разіна на Україну (з історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту). - К., 1947; її ж. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. -К., 1960; та ін.

¹⁸Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1962; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К., 1954.

¹⁹Нічик В.М. Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського і білоруського народів//Філософська думка. - 1974. - № 5; Шип Н.А. Роль вищих навчальних закладів Москви та Петербурга в розвитку російсько-українських зв'язків (друга половина XVIII ст.)//Укр. іст. журн. - 1976. - № 8; та ін.

²⁰Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних

мов. - К., 1979; Кудряшов Є.В. З історії російсько-українських архітектурних зв'язків XVII ст.//Українське мистецтвознавство. - 1974. - Вип. 6; Шип Н.А. З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст.//Укр. іст. журн. - 1975.- № 11; Шолом Ф.Я. Російсько-українські літературні зв'язки в XVI-XVIII ст. //Матеріали до вивчення української літератури. - К., 1959 -Т.1; та ін.

⁵⁷Див., наприклад: Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / 36. статей. - К., 2000; Терно Г. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди//Історія в школах України. - 2003. -№1, 2; та ін.

⁵⁸Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького //Сучасність. - 1995.- № 12; її ж. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVIII ст. - К., 2002; та ін.

⁵⁹Гуржій О.І., Смолій В.А. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. - 1990. - № 10; Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. - 1991. № 5; Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення. - К., 1993; Степанков В.С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки). - Автореф. дис. ... д.і.н. - К., 1993; Його ж. Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. -Хмельницький, 1990; Його ж. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. - 1991. - № 9, 11 ; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996; Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали всеукраїнських історичних читань. - Вип. 1-8. - Київ-Чернігів, 1991-2002; та ін.

⁶⁰Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. - К., 1992.

⁶¹Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. - К., 1999; їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999.

⁶²Смолій В.А. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми//Українсько-російський договір 1654 р... - С.3.

⁶³Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції//Український гуманітарний огляд. -К., 2000. - Вип.3. - С.58-78.

⁶⁴Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни... - С.3.

⁶⁵Там само. - С.11.

⁶⁶Там само. - С.34.

⁶⁷Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. - С.83-84.

⁶⁸Там само. - С.87.

⁶⁹Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997. - С.314.

⁷⁰Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. - С.5-6.

⁷¹Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи//Укр. іст. журн. - 1997. - № 1; Гуржій О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. // Укр. іст. журн. - 1992. -№ 10-11; та ін.

⁷²Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. - 1991. - № 4. - СЮ.

⁷³Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії//Українсько-російський договір 1654 р.... - С.6-13; Гуржій О.І. Переяславська угода і українсько-російські стосунки 1654-1657 рр. у сприйнятті народних мас України//Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку// Матеріали V Всеукр. іст. читань. - Київ-Черкаси, 1995. - С.196-198.

⁷⁴Смолій В.А. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми// Українсько-російський договір 1654 р... - С.3, 5.

⁷⁵Див.: Чухліб Т. Переяслав 2004 року: хутір під назвою "Україна"// Слово Просвіти. -2003. - 4.2.

⁷⁶Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). - Київ, 2002. - Вип. 2. - С.151-171.

⁷⁷Там само. - С.153-154.

⁷⁸Там само. - С.156-157, 168.

⁷⁹Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах. 1648-1714рр. - К.- Нью-Йорк, 2003.

⁸⁰Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995. - С.3.

⁸¹Там само.- С.19.

⁸²Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. - К., 2001.

⁸³Горобець В.М. Українська політика Петра I (спроба структурно-функціонального аналізу)// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали V Всеукр. іст. читань. - Київ-Черкаси, 1995. - С.196-198.

⁸⁴Там само. - С.142.

⁸⁵Горобець В.М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. - К., 1998. - С.55-68, 308-315; Його ж. Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати (До питання про інкорпорацію Гетьманщини) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали III Всеукр. іст. читань. - Київ-Черкаси, 1993. - С.104-108.

⁸⁶Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. - К., 1988.

⁸⁷Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. - К., 1999.

⁸⁸Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX ст.). - Запоріжжя, 2002.

ЯУфедорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.). - Львів, 1993; Його ж. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657 рр. - Львів, 1996. - 4.1.

⁸⁹Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною. 1648-1651. - Львів, 1996.

⁹⁰Фес/н О. Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654-1709 роках // Держава і право: 36. наук. праць. - К., 2000. - Вип.6.

⁹¹Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). - К., 1996. - С.4-5.

⁹²Там само. - С.9.

⁹³Там само. - С.80.

⁹⁴Листи Івана Мазепи. 1687-1691. - К., 2002. - Т. 1.

Резюме

Розглядається стан розробки у вітчизняній історичній науці другої половини XIX - початку XXI ст. проблеми українсько-російських відносин ранньомодерної доби в контексті їхнього значення для національного державотворення.

The condition of elaboration of the problem of the Ukrainian-Russian relations of the early modernistic age in the national historical science of the second half of the XIV - the beginning of the XXI centuries is being examined in the context of their importance for the national state building.